

УДК 81'367.624+81'37

О. В. Остряньська

КОНФІКСАЛЬНІ ПРИСЛІВНИКИ З ОЗНАЧАЛЬНОЮ СЕМАНТИКОЮ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Остряньська О. В. Конфіксальні прислівники з означальною семантикою в українській мові другої половини XIX століття.

У статті описано словотвірну структуру і семантику означальних прислівників, утворених за допомогою конфіксів. Показано взаємодію морфолого-синтаксичного і морфологічного способів творення адвербативів, виявлено їхні продуктивні і непродуктивні моделі.

Ключові слова: означальні прислівники, препозитивні, постпозитивні компоненти.

Остряньская О. В. Конфигсальные наречия с определительным значением в украинском языке второй половины XIX столетия.

В статье описана словообразовательная структура и семантика наречий с определительным значением, образованных с помощью конфиксов. Показано взаимодействие морфолого-синтаксического и морфологического способов образования адвербативов, выявлены их продуктивные и непродуктивные модели.

Ключевые слова: определительные наречия, препозитивные, постпозитивные компоненты.

Ostryanska O.V. Confixal adverbs of adverbial meaning in the Ukrainian language of the second part of the 19 century.

The article deals with the adverbs of adverbial meaning, formed with the help of confixes, the morphological ways of adverb formation are analysed, productive and non-productive adverbial models are considered.

Key words: adverbial word – formation, derivational system, confixal models.

Прислівник як частина мови об'єднує переважно похідні утворення, які в сучасній українській мові можна зіставити зі словами всіх самостійних частин мови. Словотворчі моделі прислівників виникли внаслідок адвербіалізації ряду словоформ, тобто за допомогою морфолого-синтаксичного способу. За такими моделями на різних етапах розвитку сучасної мови творяться нові похідні, частина яких належить до означальних прислівників. Вагомим внеском в описі цих процесів стали праці С. Бевзенка, П. Білоусенка, М. Вербового, І. Даценка, Т. Довгої, В. Німчука, С. Самійленка та інших науковців, які досліджували появу семантичних типів і підтипів прислівника, становлення їхнього значення.

Серед афіксальних засобів творення адвербативів помітне місце посідають двокомпонентні морфемі – конфікси, які спричинили появу нового виду морфологічного способу словотвору – конфіксального. Формування цього способу було викликане різними причинами: зміною словотвірних відношень між мотивованими і мотивувальними основами, калькуванням іншомовних похідних утворень тощо [4, с. 42–43]. На сьогодні конфіксальне творення прислівника в українському мовознавстві вивчено фрагментарно, до опису конфіксальних дериватів цієї частини мови майже не залучилися мовні факти російсько-українського словника М. Уманця і А. Спілки, виданого в 1893 – 1898 рр.

За семантикою конфіксальні прислівники поділяються на обставинні та означальні лексико-граматичні розряди. Об'єктом нашого дослідження є означальні прислівники, серед яких виділяють два підрозділи: прислівники способу дії та прислівники міри або ступеня вияву ознаки. Метою статті є опис словотвірної структури і семантики означальних прислівників другої половини ХІХ ст., виявлених у згаданій лексикографічній праці, що послужила джерельною базою [6]

В українській мові основну базу поповнення класу прислівників означального типу становлять утворені за моделями відприкметникові та відіменникові деривати. В обстеженій словозбірці трапляються структури з конфіксами, що мають препозитивні компоненти **по-, на-, нав-, в-, з-, без-, до-, за-, о-, до-, у-, над-, об-, при-**.

Препозитивний компонент **по-** входить до складу восьми адвербіальних конфіксів, моделі яких походять від прийменника *по* + давальний відмінок іменника [5, с. 353, 384; 3, с. 132], прийменник *по* + знахідний або місцевий відмінок іменника [3, с. 148, 152]. Деривати, утворені за такими моделями, передають загальне значення способу дії.

Прислівники з конфіксом **по-...-у** представлені відприслівниковими та відприкметниковими похідними, мотивовані інколи адвербативом чи ад'єктивом паралельно: **попросту** (I 259; III 114; IV 73) «просто, марно, даремно» від *просто* або *простий*; **помалу** (I 28, 299; III 39, 107; IV 37, 113) «бережно, обережно, обачно; легенько» від *мало* або *малий*; **потрошку** (III 99) «помаленьку» (*трошки*); **потроху** (103) «мало-помалу» (*трохи*); **потиху** (III 134; VI 113) «тихенько, помаленьку; тихо» від *тихо* або *тихий*; **почасту** (VI 193) «частенько» (*часто* або *частий*).

Деривати з конфіксом **по-...-ому** також структурно й семантично співвідносяться з прикметниками або прислівниками: **подурному** (III 115) «дарма, дурно, марно, даремно» від *дурний* або *дурно*; **порівну** (116) «рівно, на рівні частини» від *рівно* або *рівний*; **посутому** (131) «по сухому місцю, суходолом» від *сухий* або *сухо*; **поп'яному** (VI 74) «перебуваючи в стадії сп'яніння» (*п'яний*). Документується також відчислівниковий адвербатив **поодному** (III 114) «не разом».

Морфемний комплекс **по-...-і** вичленовується у прислівниках відіменникового або відприкметникового походження: **поволі** (I 96, 181; II 151; III 99, 107; IV 37) «вільно, довго; не поспішаючи; помаленьку; слабо» (*воля* або *вільний*); **помолодечі** (III 101) «як молодий» від *молодець*; **поправді** (III 144) «дійсно, справедливо» від *правда*; **посередині** (VI 75) «серед, посеред» (*середина*).

Значно менше виявлено деад'єктивних прислівників із конфіксом **по-...-о**: **порізно** (I 105) «різно, особо; окремо, поодинці» від *різний*; **попарно** (III 54) «парами» співвідноситься з *парний*.

Ряд структур, які мають у своїй будові компоненти **по-**, **-о**, можна відносити як до конфіксальних (*таємний* > *потаємно*), так і до суфіксальних (*потаємний* > *потаємно*) утворень від прикметників: **потаємно** (I 19) «крадькома»; **подвійно** (66) «двічі» (*двійний*, *подвійний*); **поденно** (III 62, 131) «щодня» (*денний*, *поденний*); **поважно** (IV 23, 82) «неквапливо, серйозно, не поспішаючи; статечно, з повагою» (*важний*, *поважний*).

Деякі прислівники творяться за допомогою конфіксів **по-...-ом**, **по-...-и**. Серед таких структур виділяють деривати різної частиномовної похідності – деад'єктиви, деадвербативи, девербативи: **покволом** (II 96) «тихо» від *кволо* або *кволий*; **пожаб'ячи** (III 99) від *жаб'ячий*; **посувом** (93) «повзком, рачки» від *сувати* та деякі інші.

Прислівники з формантами **по-...-ськи**, **по-...-ському** мотивуються відносними прикметниками на **-ськ-** (**-цьк-**, **-зьк-**): **побратерськи** (III 48) утворене від *братерський*; **погородянському** (55) від *городянський*.

Препозитивний компонент **на-** прислівникового конфікса утворився на основі колишнього прийменника іменниково-прийменникових сполук, що трансформувалися в прислівник, і став елементом двокомпонентних

морфем. Досліджені моделі походять від прийменника *на* + знахідний або місцевий (зрідка) відмінок іменника [5, с. 353, 356; 3, с. 145].

Конфіксальна модель **на-...-о** характерна для адвербативів деад'єктивного походження, які співвідносні з прикметниками середнього роду однини у формі знахідного відмінка та прийменника **на-**: *нарізно* (I 103, 105; II 162) «окремо» від *різний*; *начорно* (I 111; II 175) «до чорноти, до темного кольору» (*чорний*); *надаремно* (I 253; IV 129) «дарма, марне» від *даремний*; *наново* (I 254) «по-новому» (*новий*); *начисто* (II 129) «набіло, дуже чисто» (*чистий*); *надовго* (138) «на тривалий час» (*довгий*); *начетверо* (175) «на чотири частини» (*четвертий*).

Морфемний комплекс **на-...-і** виявлено в словотвірній структурі деяких віддієслівних, відприслівникових (або відприкметникових) похідних: *назириці* (II 144) «крадькома, не відстаючи, не спускаючи очей» від *зиркати*; *нарешиці* (144) «на останок» від *решиці*; *нарівні* (162) «рівно» від *рівно* або *рівний*. Конфікс **на-...-Ø** трапляється в поодиноких дериватах, мотивованих субстантивами: *намісць* (I 252) «в заміну, замісць» (*місце*); *наруч* (IV 71) «зручно, на похваті» (*рука*).

Значно менше задокументовано в обстеженому словникові адвербативів із препозитивним компонентом **на-** і кінцевими елементами **-ом (-ем), -у, -ець**. За такими моделями утворено віддієслівні, відприкметникові та відприслівникові похідні: *назирком, назирцем* (II 144) «крадькома, не спускаючи очей, не відстаючи» (*зиркати*); *нашвидку* (162) «швидко, на швидку руку» (*швидкий* або *швидко*); *напрямець* (III 217) «найкоротшим шляхом, прямо; відверто, щиро» (*прямо, прямий*).

Препозитивний компонент **в-** входить до складу конфіксальних моделей, походження яких пов'язують із адвербіалізацією прийменниково-відмінкових сполук *въ* + форма знахідного відмінка іменника чоловічого та жіночого роду [5, с. 355; 3, с. 129, 142] або *въ* + місцевий відмінок іменника [5, с. 356].

Серед прислівникових утворень з конфіксами, що мають початковий елемент **в-**, найбільшу групу складають адвербативи з морфемою **в(у)-...-і**. Цю модель виявлено у відіменникових, відприкметникових та відприслівникових похідних: *вкупі (укупі)* (I 84, 96; II 59; VI 39, 54) «разом, загалом, гуртом, спільно» (*купа*); *взагалі* (I 96) «загалом, гуртом» (*загал, загальний*); *вповні (уповні)* (I 102; III 93; VI 71) «зовсім, цілком, до краю, повно» (*повно, повний*); *врівні (врівень)* (I 105; II 162, 164) співвідносне з *рівно* або *рівний*; *врешиці* (I 272; II 149) «затім, на послідок, відтак, на останок» (*решиці*); *вдурні* (III 115) «дарма, марно, даремно» (*дурно*); *вправді* (VI 23) «у дійсності» (*правда*).

Кількісно обмеженою серед адвербативів із препозитивним компонентом **в-** є група конфіксальних прислівників, що оформлені морфемами, у яких постпозиційними елементами є **-у, -и, -є**. Похідні з

конфіксами **в-...-у**, **в-...-и** мотивовані субстантивами, а морфемний комплекс **в-...-є** бере участь у творенні деад'єктива: **впору** (І 102) «вчасно, якраз» (*пора*); **вкруги** (ІІ 52) «кругом, навкруг» (*круг*); **в'останнє** (ІІІ 285) «рішуче, відважно» (*останній*).

Ряд похідних, які утворено за допомогою формантів із препозитивним компонентом **нав-**, є плеонастичним нашаруванням [1, с. 120]. Конфікси з таким першим елементом міцно закріпилися в українській мові, про що свідчать дібрані мовні факти з обстеженого словника.

Конфікс **нав-...-и** маємо в поодиноких прислівниках: **навкруги** (ІІ 52). За цим зразком оформлено й прислівник **навзнаки** (130) «горілиць, до гори», пор. укр. *взнак* «те саме», ч. *vznak* «спиною, навзнак», болг. *възнак* «те саме».

Морфемний комплекс **нав-...-а** вичленовується як в деадвербативі **навкося** (ІІ 39, 145) «скісно, косо, криво; навскоси» (*косо*), так і в девербативі **навкидя** (VІ 209) «кидаючи з силою» (*кидати*).

Не відзначаються регулярністю конфіксальні прислівники з початковим елементом **нав-** та постпозитивними компонентами **-і(-и)**, **-О**: **навкось** (І 81, 149) «криво, навкоси» (*косо* або *косий*); **навкоси** (ІІ 39, 145) «те саме»; **навпослі** (ІІІ 135) «після того» (*після*).

Прислівникові моделі з препозитивним компонентом **з-** походять від прийменниково-відмінкових конструкцій *за(зо)*, *из(ъ)*, *с(ъ)*+ нечленна форма родового відмінка однини прикметника чоловічого-середнього роду [5, с. 352, 399, 400; 3, с. 128, 139].

Конфікс **з-...-у** виявлено в адвербативах різної частиномовної похідності: деад'єктивах **зноу** (І 85) «знов» (*новий*); **зп'яну** (VІ 74) «перебуваючи у стані сп'яніння» (*п'яний*); десубстантиві **зпочину** (І 84) «на початку, спершу» (*почин*); девербативі **зрозмаху** (103) «врозмах» (*розмахувати*); адвербативі **зразу** (І 261; ІІІ 254) «зараз, разом» (*раз*).

Прислівники з конфіксом **з-...-а** включають похідні, що мають паралельну мотивацію прикметником і прислівником: **згола** (І 96; VІ 54) «загалом, гуртом, взагалі; разом» (*голо* або *голий*); **злегка** (І 106, 299; ІІ 151) «легенько; на швидку руку, порожнем» (*легко* або *легкий*); **спільна** (ІІІ 181) «уважно, з увагою» (*тільно* або *тільний*); **стиха** (І 299; ІІІ 134; VІ 113) «легенько, помалу; тихенько, тишком» (*тихо* або *тихий*); **скрива** (І 311) «косо» (*криво* або *кривий*). Інші деривати мотивуються прислівниками: **знарошна** (ІІ 163) «умисно, навмисне» (*нарошне*); **спроста** (VІ 73) «без причини, даремно» (*просто*).

Адвербатив із конфіксом **с-...-і** трапляється як виняток: **справді** (І 102, 139, 258, 315; ІІ 132; ІІІ 66, 144; VІ 23, 120) від *правда* або *правдивий*. Під впливом прислівників способу, що мають у своєму складі **з-** (**с-**) сталася заміна префіксів-прийменників у словах *поправді*, *вправді*, унаслідок чого виник прислівник *справді* [5, с. 400].

В окремих випадках визначення належності препозитивної частини до конфікса або до мотивувальної основи викликає певні труднощі: **звабливо** (VI 136) «привабливо, манливо, чарівно, спокусливо» від *звбливий* чи *звбливий*.

Конфіксальні утворення з препозитивним компонентом **без-** беруть початок від адвербіалізованих форм родового відмінка прислівників прикметникового походження з прийменником *без(ь)* [5, с. 395-396].

Прислівники з формантом **без-...-о:** **безневинно** (I 18) «без вини, дарма, даремне» (*невинний* або *без вини*); **безкарно** (21) «без покарання» (*карний* чи *без кари*); **безсумлінно** (25) «без совісті» (*сумлінний, без сумління*); **безмірно** (II 185) «неосяжно, безмежно, глибоко» співвідносне з сучасним *мірний*; **безмилосердно** (186) «жорстоко» від *милосердний* та інші. Однак, здається, ці деривати радше слід розглядати серед суфіксальних утворень на **-о** (*безневинний* > *безневинно, безкарний* > *безкарно* тощо). Нерегулярним у прислівниковому словотворенні є конфікс **без-...-Ø:** **безмаль** (I 21) «трохи не, мало не» (*мало*), **безмір** (VI 202) «над міру, без міри, через верх» (*міра*).

Конфіксальні моделі з препозитивним компонентом **за-** вичленовуються в адвербіалізованих формах родового, знахідного й орудного відмінка іменника з прийменником *за* [5, с. 356, 400].

Одиничними формами представлені похідні, що мають конфіксальні моделі з початковим елементом **за-** та постпозитивними компонентами **-е, -а, -Ø, -о:** **за-...-е** – **запевне** (I 231, 258) «певне, дійсне, справді» (*певно, певний*); **за-...-а** – **завидна** (264) «за сонця, поки ще не смеркло» (*видно*); **за-...-Ø** – **замісць** (252) від *місце*, **за-...-о** – **затісно** (VI 130) від *тісний*.

Конфіксальні моделі з препозитивним компонентом **о-** походять від прийменника *о(об)* + знахідний відмінок іменника [5, с. 356; 3, с. 147] або від прийменника *о* + форма місцевого відмінка іменника [3, с. 151].

Адвербативи з конфіксом **о-...-е** включають відприслівникові похідні: **окроме** (II 51; III 118) «окрім, крім, пріч, опріч; різно, нарізно» (*крім*); **опроче** (II 51) «окрім, крім, пріч, опріч», пор. *пріч* «геть, крім», *преч* «геть». Дериват із формантом **о-...-Ø** також мотивований прислівником: **омаль** (88) «трошки, трішки, за мало» (*мало*).

Конфікс **о-...-и** вичленовується в прислівнику **округи** (II 52) «кругом, навкруг» (*круг*).

Препозитивний компонент **до-** входить до складу конфіксальних моделей **до-...-у, до-...-и, до-...-і**, що беруть початок від прийменниково-відмінкової конструкції *до* + форма родового відмінка іменника [5, с. 356; 3, с. 138]. Ці прислівники є переважно відіменниковими похідними й передають значення способу дії: **досмаку** (I 198) «вдосить, до несхочу, до схочу» (*смак*); **доладу** (IV 185) «добре, гарно, хороше» (*лад*); **доцяти** (I 52) «до слова, дослівно» від *цята* [Великий тлумачний словник 2001 1368].

Прислівник *доволі* (I 197, 198; III 121) «досить, до несхочу, до схочу» є, певне, віддієслівного походження, пор. *воліти* «хотіти».

Препозитивний компонент *у-* входить до складу конфіксів, які беруть початок від адвербіалізованих форм місцевого відмінка з прийменником *в(ь)* (*у < вь*) [5, с. 396; 3, с. 149]: *укохано* (II 85) «любовно» (*коханий*). Девербатив із конфіксом *у-...-ом* виявлено в похідному *утеком* (VI 170) «тишком, крадькома» від *тікати* або префіксальне від *утікати*.

Конфікс *над-...- Ø* вичленовується в давній адвербіалізованій прийменниково-відмінковій формі *надмір* (VI 202) «над міру, без міри, через верх», що співвідноситься з іменником *міра*.

Трапляються як виняток конфіксальні прислівники з початковими елементами *об-, при-*: *обмаль* (II 89) «трошки, трішки, замало» (*мало*); *прилюдно* (III 219) «в присутності людей» (*людний* або *прилюдний*).

Спостереження показали, що дериваційну базу для творення конфіксальних означальних прислівників словотвірних груп міри або ступеня вияву ознаки та способу дії складають переважно прикметники, рідше – іменники, дієслова і прислівники. Досліджені словотвірні типи і підтипи мають різний ступінь продуктивності. До продуктивних належать моделі з конфіксами *по-...-у* (*попросту, помалу*); *по-...-ому* (*подурному, посухому*); *по-...-і* (*поволі, помолодечі*); *по-...-о* (*порізно, попарно*); *на-...-о* (*нарізно, начорно, надаремно, наново, начисто, надовго, начетверо*); *на-...-і* (*назирці, нарешиті*); *в (у)-...-і* (*вкупі, взагалі*); *з-...-у* (*зпочину, знову*); *з -...-а* (*згола, злегка*); *без-...-о* (*безневинно, безкарно*).

Менш продуктивними є моделі з формантами *по-...-ом* (*покволом, посувом*); *на-...-Ø* (*намісць, наруч*); *на-...-ом (-ем)* (*назирком, назирцем*); *без-...-Ø* (*безмаль, безмір*); *нав-...-а* (*навкося, навкидя*); *нав-...-и* (*навкоси*); *о-...-е* (*окроме, опроче*); *у-...-о* (*укохано*); *по-...-ськи* (*побратерськи*), *по-...-ському* (*погородянському*); *по-...-и* (*пожаб'ячи*); *на-...-ець* (*напрямець*); *на-...-у* (*нашвидку*); *в-...-у* (*впору*); *в-...-и* (*вкруги*); *в-...-Ø* (*врівень*); *за-...-о* (*затісно*); *за-...-Ø* (*замісць*); *с-...-і* (*справді*); *нав-...-і* (*навпослі*); *нав-...-Ø* (*навкось*); *до-...-і* (*доволі*); *до-...-и* (*доцяти*); *о-...-и* (*округи*), *о-...-Ø* (*омаль*); *над-...- Ø* (*надмір*); *у-...-ом* (*утеком*); *об-...- Ø* (*обмаль*); *при-...- о* (*прилюдно*) та деякі інші. Ці прислівники активно функціонують у сучасній українській мові, за їхніми зразками творять нові адвербативи з означальною семантикою.

Література

1. Білоусенко П. І. Префікс *нав-* в українській мові / П. І. Білоусенко // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку : [зб. наук. праць, присвячених пам'яті професора С. П. Самійленка. Ч. 1] – Запоріжжя, 1996. – С. 119–122.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
3. Даценко І. Б. Історія формування прислівників місця української мови : дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / І. Б. Даценко; НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2007. – 161 с.
4. Николаев Г. А. Русское историческое словообразование. Теоретические проблемы / Г. А. Николаев. — Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1987. – 153 с.

5. Німчук В. В. Формування й розвиток прийменникової системи української мови / В. В. Німчук // Історія української мови. Морфологія / Бевзенко С. П., Грищенко А. П., Лукінова Т. Б., Німчук В. В., Русанівський В. М., Самійленко С. П. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 342–412.

6. Словарь російсько-український (додаток до «Зорі» 1896 року) / Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. – Львів : З друкарні НТШ під зарядом К. Беднарського, 1893-1898. – Т. 1–4.